

Суспільно-політична історія України

УДК 356.13 (477)

А. В. Каленська

ФОРМУВАННЯ ПРИКОРДОННИХ ЗАГОНІВ НА ПОДІЛЛІ

В статті розглядаються два історичних періоди, що стали передумовою формування прикордонних загонів на Поділлі. Перший пов'язаний із становленням прикордонної охорони в Радянській Росії як фундаментальний та другий, що безпосередньо пов'язаний із поширенням на Радянську Україну вже сформованих базових елементів прикордонної охорони.

Ключові слова: прикордонна охорона, прикордонники, кордон, Червона армія.

В статье рассматриваются два исторических периода, которые стали предпосылкой формирования пограничных отрядов на Подолье. Первый связан с установлением пограничной охраны в Советской России как фундаментальный и второй, который непосредственно связанный с распространением на Советскую Украину уже сформированных базовых элементов пограничной охраны.

Ключевые слова: пограничная охрана, пограничники, граница, Красная армия.

The article covers two historical periods which became a preface to the formation of frontier guards in Podillia. The first period is found up with the formation of frontier guards as the fundamentals in the Soviet Russia and the second period is directly connected with the spreading of methods into the already formed basic elements of the frontier guards in the Soviet Ukraine.

Key words: frontier guard, frontier guards, frontier, Red army.

Формування безпеки державного кордону, як лінії не стільки розділяючої, скільки зв'язуючої з зовнішнім світом, стає гарантією благополуччя для населення кожної держави, а також інших сусідніх з нею держав. Кордони – невід'ємна ознака суверенітету будь-якої країни. Вони є обов'язковим елементом, що сприяє формуванню єдиного державно-територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава також не може забезпечити своє суверенне право на функціонування власної соціально-економічної системи.

Однак, для досягнення розуміння поточних процесів і прогнозування розвитку ситуації в зоні кордону вимагається адекватне розуміння подій, аналіз історичної картини будівництва прикордонної структури в різноманітні історичні проміжки часу.

Постановка проблеми. Розуміння історичних тенденцій і умов утворення органів прикордонної охорони, форм і способів діяльності прикордонників, що передувало формуванню прикордонних загонів на Поділлі, може являтися важливим джерелом для подальшого удосконалення системи організації прикордонної служби. За таких умов дослідження цього досвіду матиме як наукове, так і практичне значення, дозволить виявити певні тенденції і закономірності даного процесу, його позитивні та негативні сторони.

Аналіз актуальних досліджень. Враховуючи те, що події розвивалися за часів радянської доби, і питання охорони кордонів належали до сфери повноважень органів державної безпеки, то частина питань прикордонної охорони була державною таємницею. За таких обставин першими дослідниками проблеми являлися автори партійно орієнтовані відповідно до визначених тим часом умов. В радянський період проблема охорони кордонів найбільш досліджена. Це, передусім, загальні праці, у яких автори простежують основні питання розвитку і службово-бойової діяльності радянських прикордонників. Проблемою охорони кордону в радянський період займалися: А.І. Чугунок, В.Х. Кліменко, І.А. Кураленко, В.С. Іванов, П.А. Іванишин, Ю.Г. Кісловський, В.А. Козлов.

Сучасні українські дослідники також поступово беруться за аналіз основної діяльності радянської прикордонної служби на Поділлі у 20-30 роках. Варті уваги публікації: М.І. Кабачинського, А.І. Бура і К.П. Ільїна, С.М. Єсюніна, М.М. Литвина, В. Селезньова.

Мета статті. Але загальний аналіз наявної джерельної бази свідчить про недостатність цих наукових досліджень для відтворення цілісної картини організації і функціонування прикордонних структур в 20-30 роках в Україні, особливо на теренах Поділля, тому чимало аспектів цієї теми продовжують залишатися невисвітленими. Тому, враховуючи ви-

ще викладене, метою цієї статті є дослідження передумов формування радянських прикордонних структур на Поділлі.

Виклад основного матеріалу. Створення прикордонної охорони було розпочато в далекому 1918 році за нелегких економічних, соціальних, політичних і військових умов. Перші кроки були спрямовані на формування фундаменту прикордонної охорони, заклали базові принципи її функціонування.

Початок становленню радянської прикордонної охорони поклало видання Радою Народних Комісарів Російської Федерації Декрету “Про запровадження прикордонної охорони” від 28 травня 1918 року [3, с. 330]. Цей важливий документ став базовим, так як в ньому було викладено основні принципи формування прикордонної охорони. А 3 червня 1918 року головним управлінням прикордонної охорони було розроблено і затверджено “Інструкцію про організацію прикордонної служби”, у якій зазначалось: “На прикордонну охорону покладаються складні і відповідальні завдання: захист прикордонних інтересів країни, а в межах прикордонної смуги захист особистого майна громадян...” [28, с. 58].

Першим документом, що визначав кордони між РРФСР, радянською Україною та Білорусією, був “Договір про кордони...”, підписаний у Москві 25 лютого 1919 року. А після того, як восени 1919 року українські визвольні змагання зазнали поразки, і навесні 1920 року втретє й остаточно повертається в Україну радянська влада, тим більше після того, як 30 грудня 1922 року УРСР увійшла до складу СРСР, з захопленням більшовиками влади в Україні започаткована в Радянській Росії система охорони кордонів поширюється і у нас, адже 1 червня 1919 року ВЦВК спільно з представниками Білорусії, Латвії, Литви та України ухвалили Декрет “Про об’єднання сил республік” [19, с. 236].

За умов наростаючої зовнішньої загрози для молодій державі виникла необхідність прискореної розбудови прикордонної охорони. Внаслідок таких обставин Рада Робітничо-Селянської Оборони (РРСО) 19 березня 1920 року розглянула питання “Про невідкладні заходи щодо посилення охорони кордону Республіки” [23, с. 42]. Документ передбачав забезпечення вирішення Революційною Військовою Радою (РВР) питання виділення спеціальних частин для організації прикордонної охорони.

Слід зазначити, що восени 1920 року відбувалися події пов’язані із закінченням війни між Радянськими Україною і Росією та Польщею, і як результат підписання перемир’я 12 жовтня 1920 року між сторонами до визначення умов мирного договору, передбачало встановлення нейтральної зони [5]. Ця ситуація виступала додатковою передумовою якнайшвидшого встановлення контролю над кордоном.

За таких умов частини Червоної армії, які були виділені для виконання поставлених перед

ними завдань по охороні кордону, наприкінці 1920 року вийшли на визначені для них рубежі. Так до берегів Дністра вийшла 51-ша Перекопська стрілецька дивізія, на кордон з Польщею 24-та Самаро-Симбірська Залізна дивізія, 12-та стрілецька дивізія ім. Петроградської Ради і Башкирська окрема кавалерійська бригада [29, с. 34].

Частини Червоної армії, які охороняли кордони на новому місці, опинилися в досить складних умовах. У книзі за редакцією В.А. Козлова наводяться спогади бійців-прикордонників: “Досвіду служби ні в кого з нас не було – ні в рядових, ні в командирів. Спочатку служба неслась тільки дозорами по обходах. Ділянка кордону дорученого нашій команді, була розбита на 5 обходів. Щоденно на кордон відправлялось п’ять груп бійців по 2-3 чоловіки в кожній. Про побутові умови не було й мови. Жили в пристосованих приміщеннях чи землянках по 6-8 чоловік. Нарі, стіл, кілька табуреток та саморобна металева грубка складали обладнання житла. Постільна білизна, як правило, була відсутня, тому спали на шинелях, плащах, на сіні. Для освітлення використовувались газові лампи, а інколи взагалі сонова тріска, їжу готували на багатті” [1, с. 30].

Реформування прикордонної служби продовжувалось, внаслідок чого 24 листопада 1920 року Рада Праці й Оборони (РПО) вирішила всю відповідальність за охорону кордону покласти на особливий відділ Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК) і передати йому в оперативне підпорядкування частини Червоної армії, які несли прикордонну охорону. Як було сказано в постанові РПО: “Головним завданням вище означеної охорони є: не пропуск через кордон політично-військової контрабанди; крім того, прикордонна охорона повинна слідкувати за не пропуском економічної контрабанди по всьому кордону, за виключенням тих місць, де є встановлені для цієї мети митні рогатки Наркомзовнішторгу” [22, с. 412].

Для забезпечення орієнтації частин Червоної армії на кордоні начальник особливого відділу видає наказ, за яким передбачається: “Вивчити і обґрунтувати характерні особливості, політичне і територіальне значення прикордонної смуги; ввірений прикордонний район розбити на прикордонні ділянки, а їх, у свою чергу, на загороджувальні пости” [27, с.166]. Зазначені дії передбачили можливість військовим краще порозумітись з місцевим населенням, узнати географію місцевості і як результат ефективніше виконувати свої службові обов’язки.

3 березня 1921 року розпочинається формування прикордонних з’єднань та частин, тобто почалося створення прикордонних дивізій та бригад [30, с.39].

А для того щоб підтримати прикордонні війська, покращити їх постачання, посилити

заходи з охорони кордону, керівництво ВНК та країни напрацьовує ряд нормативно-правових актів. 11 травня 1921 року Президія ВНК затвердила положення про організацію військ ВНК, 14 травня 1921 року Політбюро ЦК РКП(б) прийняло Постанову "Про охорону кордону" тощо.

Незважаючи на певні успіхи у питанні формування прикордонної охорони, не менш важливе значення відіграв рівень кадрового забезпечення прикордонників, адже, як правило, на кордоні були зосереджені частини, які склалися з військових без досвіду та необхідних профільних знань роботи на кордоні [29, с.57].

З метою вирішення поставленого питання 14 травня та 18 листопада 1921 року Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про повернення до прикордонних військ спеціалістів, які мали досвід прикордонної служби [2, с.77]. Такий підхід дав можливість підвищити якісний рівень прикордонних частин, так як більш досвідчені прикордонники ділилися досвідом зі своїми менш досвідченими колегами.

Однак, до кінця 1921 року відбувається значне погіршення ситуації на кордоні: численні порушення, і для того, щоб забезпечити більш ефективну боротьбу з чисельними повстанськими угрупованнями, РПО 19 жовтня постановила розформувати прикордонні частини, а охорону й оборону кордону знову покласти на польове командування Червоної армії [23, с.42]. Для виконання поставленого завдання перевага, передусім, надавалась військовим частинам з певним досвідом такої роботи.

Для виконання цього рішення з листопада 1921 до березня 1922 року поблизу кордону знову були зосереджені військові підрозділи: "130-та Богунська і 131-ша Таращанські бригади, штаби яких розташувались у Шепетівці та Новограді-Волинському. 44-та Київська стрілецька дивізія, до складу якої входили 4 полки: 391-й Таращанський полк, що дислокувався в Олевську; 392-й Таращанський полк – у Пущені; 389-й Богунський полк – в Ізяславі; 390-й Богунський полк – у Теофіполі. Ці відомі бойові полки стали прямими попередниками створення тут прикордонних загонів" [24, с. 66; 2, с. 75].

Охорону кордону на Поділлі знову доручено бойовим частинам 24-ї Самаро-Симбірської залізної стрілецької дивізії. Із цієї метою з її складу спочатку було виділено 70-ту і 71-шу стрілецькі бригади, кожна з яких мала два полки. Штаби полків розташувались у м. Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському і Дмитришівці. Пізніше на охорону кордону вийшли і частини 72-ї Перекопської бригади зі штабом у м. Проскуріві [1, с. 38].

На Поділлі червоноармійці виступають на кордон у грудні 1921 року. Лист командира 70-ї стрілецької бригади голові Кам'янець-Подільського Уїзного Виконкому від 22 грудня 1921 року з м. Деражні свідчить про те, що вона отримала наказ перейти на охорону кордону: "В результаті переходу довіренної мені бригади по охороні Державного кордону, в зв'язку з цим

розташування штаба 209 стрілецького полку в м. Кам'янці-Подільському, прошу надати командирі полку допомогу в розміщенні штабу і деяких команд полку, щоб робота в штабі не переривалась через відсутність квартир для самого штабу та його співробітників" [6].

Командир 209-го стрілецького полка 22 грудня 1921 року повідомляє голові Кам'янець-Подільського Уїзного Виконкому про наказ перейти на охорону кордону, та про те, що його штаб буде розташовуватись в м. Кам'янці-Подільському, а також про вимоги щодо розміщення в місті полкових закладів: "В зв'язку з тим, що довіреному мені полку наказано перейти до охорони державного кордону з розташуванням штабу полку в м. Кам'янці-Подільському. Для розміщення штабу, деяких команд та співробітників відраджується в м. Кам'янець-Подільський завідуючий господарством полку тов. Лавриневич, якому прошу надати саме широке і енергічне сприяння для розміщення полкових установ з таким розрахунком, щоб до прибуття полку в місто негайно можна було приступити до роботи" [7].

Однак, разом зі стройовими частинами відповідальність за охорону кордону продовжували нести і Особливі відділи ВНК. Вони здійснювали керівництво через військові відомства, частини, які надходили в оперативне підпорядкування органів ВНК. Такі дії регулювались "Положенням про взаємодію Особливих відділів ВНК і військового командування" [29, с. 58].

У період з 14 по 21 липня 1922 року в результаті роботи Змішаної Російсько-Українсько-Білорусько-Польської Прикордонної комісії був визначений державний кордон між УРСР і Польщею по річці Збруч (відповідно до статей II Мирного договору і постанови № 2 Територіально-Технічної Прикордонної комісії), це вимагало чергових змін в організації прикордонної охорони щодо звернення Уповноваженого Рос-Укр-Білоруської Делегації Змішаної Прикордонної комісії до голови повітвиконкому м. Кам'янець-Подільського: "Взяти до уваги землі, які відійшли від Польщі" [8].

Реформи, які відбулися, були спрямовані на створення постійно діючої професійної прикордонної охорони. За таких умов було ліквідовано ВНК та створено ДПУ (Державне політичне управління), яке прийняло на себе функцію по охороні кордону. Вслід за змінами, які були здійснені на вищому рівні, відбулися зміни на теренах радянської України, а саме: Постановою Всеукраїнського ЦВК від 22 березня 1922 року було також ліквідовано Всеукраїнську НК і утворено ДПУ при Наркоматі внутрішніх справ УССР. 13 серпня 1924 року ВУЦВК затвердило Положення про ДПУ УССР.

27 вересня 1922 року Рада Праці й Оборони (РПО) постановила: "Передавати охорону сухо-

путного і морського кордону... ДПУ, для чого створити Окремий прикордонний корпус військ ДПУ...". А 22 жовтня 1922 року РПО затвердила Положення про Окремий прикордонний корпус, у якому, зокрема, зазначалось: "З метою найкращого забезпечення охорони кордонів у відношенні політичному, військовому й економічному засновується незмінна і невідволікана ніякими іншими призначеннями з районів прикордонної смуги прикордонна охорона у вигляді Окремого прикордонного корпусу" [19, с. 252].

Реформування прикордонних частин розпочалось після наказу військам ДПУ від 27 жовтня 1922 року. У складі Окремого прикордонного корпусу військ ДПУ, яких нараховувалось 8 прикордонних округів, в Україні, замість одного – Українського, було створено два прикордонних округи – Український і Кримський прикордонні округи [29, с. 60].

Для вдосконалення охорони кордону в цей час проводиться ряд заходів: Постанова Ради Народних Комісарів УССР: "Про заходи боротьби з контрреволюціонерами, ввіз і вивіз товарів від 14 листопада 1922 року" [9]; Циркуляр і Постанова НКВД та його управління: "Про права дозволу на перехід границі в короткий термін (3 місяці) жителям прикордонної смуги" [10]; Вводиться наказ Особливого відділу Київського Військового округу № 29 з метою: "Впорядкування руху і проїзду в прикордонну смугу, а також рішуча боротьба з контрабандою" [11]; Для детального виконання наказу № 29 (Особливого відділу Київського Воєнного округу) вводиться: "Інструкція для центральних і місцевих Бюро Віз з метою контролю над всіма особами в'їжджаючих і виїжджаючих у прикордонну смугу і заборонену зону" [12]; Постанова Ради Народних Комісарів УССР: "Про встановлення прикордонних пунктів 15 верстової прикордонної зони УССР від 19 грудня 1922 року" [13].

Але виконання всіх поставлених завдань та заходів було неможливим без нормального матеріального забезпечення прикордонників.

Звернення командира 15 прикордонного батальйона до голови Ново-Ушицького повіт виконкому про допомогу в побудові нових приміщень, пошиву обмундирувань, оснащення, грошового забезпечення, продфуражного забезпечення на поповнення в кількості 100 чоловік [14].

Доповідь командира 15 прикордонного батальйона про катастрофічну ситуацію в батальйоні щодо речового забезпечення: "речовим забезпеченням батальйон не задовольнявся зовсім, крім того, що було надягнуто на людях, які прийшли з 214 полку, більшість червоноармійців стоять на постах босими, без шинелів, ... коні від 10 до 20 років в поганому стані, голодні, кволі внаслідок поганого забезпечення фуражем, ... кінне спорядження в поганому стані, треба замінити,... продовольче постачання

зовсім жалюгідне,... грошового забезпечення не було" [15].

Зваживши на скрутне становище прикордонників, керівництво країни призначає їм шефів, та проводить ряд інших заходів.

Протокол № 1 засідання Дунаєвської волосної комісії від 23 лютого 1922 року про проведення тижня статку червоноармійця заслухали циркулярний лист повітової комісії по проведенню статку червоноармійця за № 002 [16].

Для вдосконалення охорони кордону вводиться Наказ ДПУ від 28 березня 1923 року Про встановлення постійної дислокації прикордонних загонів і їх нумерацію.

У зв'язку з чим відбулось звернення заступника Головигубвиконкому Петровського до виконкомів Кам'янець-Подільського, Могилівського, Проскурівського, на території яких розміщались прикордонні батальйони ГПУ и знаходились в стадії реформування: "Пропоную надати їм різну допомогу і підтримку: виділення приміщень і матеріальної допомоги" [17].

Протокол № 34 засідання Ново-Ушицького Військового засідання від 5-го жовтня 1923 року, заслухали доповідь тов. Семенова про перехід прикордонного 15 батальйона на казармений стан [18].

Кінець 1923-1924 років став остаточним щодо організації формування структури радянських прикордонних військ на Поділлі.

Внаслідок організації формування на Поділлі кордону з Польщею і Румунією були сформовані 5 прикордонних загонів: 1 квітня 1924 року – 20-й у Слауті, 25 березня 1924 року – 21-й в Ямполі, лютий 1924 року – 22-й у Волочиську, лютий 1924 року – 23-й у Кам'янці-Подільському, 14 березня 1924 року – 24-й у Могильові-Подільському, для яких це місце дислокації залишалось постійним до 1939 року.

Висновки. Отже, прикордонні війська на Поділлі пройшли в 1918-1924 роках шлях від утворення, до створення бойових формувань у вигляді 5-ти прикордонних загонів, а також, крім того, була встановлена структура, яка залишалась основною на весь радянський період.

Перспективи подальших досліджень. В подальшому дослідження стосується аналізу створення і службово-бойової діяльності кожного прикордонного загону, які діяли на Поділлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брагин Н. Д. Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа / Брагин Н. Д., Козлов В. А., Куролленко И. А. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 300 с.

2. Бура А.І. Особливості становлення і охорони кордону України в умовах радянської влади 1921-1941 рр. Прикордонні війська України: історія і сучасність / А. І. Бура, К. П. Ільїна. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 236 с.
3. Декреты советской власти. – М., 1959. – Т. 2.
4. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг.ред. М. М. Литвина; редкол.: М. М. Литвин та ін. – К.: ПРІНТ-ЕКСПРЕС, 2004. – 368 с.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336. – Оп.3 – Спр.1. – Арк.65.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336. – Оп.1 – Спр.38. – Арк.17.
7. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336. – Оп.1 – Спр.38. – Арк.18.
8. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336. – Оп. 1 – Спр.91. – Арк.2-2об.
9. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.155. – Арк.2.
10. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.161. – Арк.85.
11. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336 – Оп.1 – Спр.28. – Арк.40.
12. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-336 – Оп.1 – Спр.28. – Арк.20-20об.
13. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-337 – Оп.1 – Спр.1. – Арк.171.
14. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.515. – Арк.13.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.511. – Арк.5.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.512. – Арк.14.
17. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.- 337 – Оп.1 – Спр.1. – Арк.202.
18. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.-1010 – Оп.1 – Спр.21. – Арк.95-96.
19. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України / Кабачинський М. І. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – 354 с.
20. Клименко В. Х. Адрес мужества – граница / Клименко В. Х. – Одесса: Маяк, 1983. – 118 с.
21. Кураленко И. А. Дозорные западных рубежей / Кураленко И. А. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 106 с.
22. Ленин В.И. и ВЧК: Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – 106 с.
23. Ленин В.И. и охрана государственной границы СССР: Сборник документов и статей. – М., 1970. – 300 с.
24. Летопись пограничных войск КГБ СССР. – М.: Воен.изд-во МО СССР, 1981. – 250 с.
25. Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції, 26 вересня 1997 р. – Хмельницький: Доля, 1997. – 450 с.
26. Молодые дозорные родины. Краткий очерк комсомольских организаций пограничных войск (1918-1987 гг.) / [Кисловский Ю. Г., Гайдук Н. В., Салтыков Н. Ф. и др.]. – М.: “Молодая гвардия”, 1988. – 190 с.
27. Пограничные войска СССР. 1918-1928: Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1973. – 526 с.
28. Селезнёв В. На рубежах молодой республики / Селезнёв В. // Пограничник содружества. – 2008. – № 2. – с. 55-60.
29. Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР / [Иванов В. С., Кисловский Ю. Г., Афанасьев Н. И. и др.]. – М.: Политиздат, 1980. – 300 с.
30. Чугунов А. И. Борьба на границе, 1917-1928: (Из истории пограничных войск СССР) / Чугунов А. И. – М.: Мысль, 1980. – 183 с.

УДК (477.82) „1921–1929”

О. Г. Соловей

ПОЛІТИЧНА МІГРАЦІЯ НА ВОЛИНІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

Стаття присвячена політичній міграції на територію Східної і Західної Волині в складний період бездержавності 1921–1939 рр., під час поділу її радянсько-польським кордоном.

Ключові слова: Волинь, міграція, міжвоєнний період, радянсько-польський кордон, політичні режими.